

Скребки другого Берегівського місцезнаходження менш довершені: тут використовувались заготовки гіршої якості, що і викликало відносну нестійкість їх форм. На відміну від першої стоянки, частина таких виробів з Берегового II має високі, більш масивні робочі краї, оброблені ретушшю з заломами. Крім того, змінюються кількісні співвідношення між виробами на відщепях і пластинах. Якщо у Береговому II обидві форми представлені однаковою кількістю знахідок, то на стоянці Берегове I перша з них практично зникає.

Зростання прогресивних рис особливо добре простежується при порівнянні скребел Берегового II зі скреблоподібними ножами першої пам'ятки. Зразки, що походять з другого Берегівського місцезнаходження, мало чим відрізняються від мустьєрських скребел як за формою, так і за обробкою. На стоянці Берегове I поліпшується не лише якість заготовок для скребел-ножів, а й вдосконалюються прийоми їх оформлення, для чого застосовувалась в основному ретуш загострюючого характеру. Притаманна скреблам Берегового II ретуш з заломами тут відсутня. Мабуть, появою досконалих ріжучих знарядь можна пояснити майже повне зникнення в Береговому I наявних у Берегове II ретушованих відщепів, що використовувались, очевидно, для різання.

Таким чином, не виключено, що обидва берегівські місцезнаходження відповідають двом різним етапам розвитку одного і того самого культурного явища. Відкриття інших пам'яток, особливо проміжного характеру, дасть нові факти для розв'язання порушеного питання.

С. В. СМІРНОВ

Позднепалеолитическая стоянка Берегово I на Закарпатье

Резюме

Стоянка Берегово I находится на Малой горе—южной оконечности Береговского мелкогогорья. Культурный слой памятника, исследовавшегося в 1969 и 1971 гг., связывается с нижней частью суглинка и верхней частью погребенной почвы. Среди находок — изделия из камня, многочисленные бесформенные камни, охра. В инвентаре стоянки, раскопанной на площади 240 м², преобладают скребки, изготовленные в основном на ножевидных пластинах. Имеются также резцы, в частности угловые, ретушированные пластинки и микропластинки, фрагменты изделий, которые предположительно можно связывать с орудиями типа наконечников.

При сопоставлении инвентаря стоянки Берегово I с материалами восточнославянских ориньякских памятников, являющихся для территории Закарпатья своеобразным эталоном, бросается в глаза, что данный инвентарь не менее развит, чем комплексы позднего ориньяка. Кроме того, здесь отсутствуют некоторые относительно архаичные формы орудий, характерные для восточнославянских памятников. Исходя из достаточно высокого уровня обработки камня, можно заключить, что погребенная почва, с которой связывается нижняя часть культурного слоя, не может относиться к более древнему времени, чем паудорф.

А. П. САВЧУК

Нові мезолітичні стоянки в Київському Подніпров'ї

В післявоєнний час на дюнах Середнього Дніпра на ділянці від гирла Прип'яті до гирла Росі (відстань по долині Дніпра — близько 200 км) автор зібрав велику колекцію крем'яних знарядь. Знахідки походять з 15 пунктів, здебільшого розташованих на південь від Києва. Тут ідеться

лише про мікролітичні знаряддя, бо макролітичні, такі, як шліфовані сокири, оброблені двобічною ретушшю наконечники списів і стріл, серпи, великі правильні пластини та інші, на даній території пов'язуються з керамікою. Такі знаряддя траплялись дуже рідко.

Тип мікролітичної індустрії для Середнього Придніпров'я досі ніким не був визначений¹, хоч окремі його риси в літературі зазначаються. Так, М. Я. Рудинський звернув увагу на сировину — «барвистий» (валунний) кремій², В. М. Даниленко підкреслює дуже істотну особливість — значну мікролітизацію при невеликій геометризаци³. Д. Я. Телегін зробив спробу виділити мезолітичні комплекси⁴. Можна згадати також про риси раннього мезоліту, які дослідники бачать в палеолітичних пам'ятках даної території⁵.

Метод збирання кременю на дюнах має у нас деяку особливість. Оскільки було встановлено, що всі пункти знахідок не пов'язуються з геологічною історією долини Дніпра і розташовані тільки поблизу краю заплави, на берегах стариць, тобто вказують на виразну геологічну сучасність, то розчленувати в часі окремі комплекси знарядь можна лише на підставі вивчення кременю. Такі комплекси, відрізняючись за типологією і складом сировини, можуть якоюсь мірою свідчити про розбіжність у часі.

Таким чином, суть нашого методу полягає не в механічному збиранні будь-якого кременю, а в пошуках окремих гнізд з однаковою породою. Було помічено, що знахідки зв'язані тільки з шаром дюнного ґрунту, точніше підґрунтям (на глибині не більше 0,5 м) і залягають тонкими лінзами на невеликій площі. В ряді випадків було вичерпано весь вміст культурного шару, причому на великих ділянках. Отже, проведена автором розвідка мезолітичних стоянок в долині Трубежа і Дніпра відповідає за своїм значенням розкопкам, можливим в умовах річкових дюн.

Найбільш багаті знахідки припадають на ур. Загай, поблизу с. Козинці Переяслав-Хмельницького району. Розташоване воно в гирлі Трубежа — невеликої лівої притоки Дніпра. В цьому місці є помітне підвищення площею 700×300 м — висока заплава. А поруч тягнеться величезний дюнний масив Козинецькі горби — борова тераса, з якою традиційно пов'язуються мезолітичні місцезнаходження.

10 років тому цікаве для нас заплавне утворення було розоране. Виявилось, що тут переважав пісок, а культурний шар, піднятий на поверхню з глибини 20—30 см, надзвичайно насичений різними археологічними знахідками. Тільки південно-східний кут цього масиву складається з жовтуватої, схожої на лес породи і цілком позбавлений будь-яких слідів діяльності людини. Тут не було навіть гумусного шару, тобто ґрунт виглядає чисто лесовим. Можна думати, що піщана частина особливо приваблювала стародавніх людей — як найбільш відкрите вільне місце. Всі археологічні знахідки відповідають рівню ґрунту і підґрунтя, так що людина ступила сюди вже на готову піщану поверхню. Ця остання, як і вся поверхня масиву, виглядає дуже рівною і позбавлена будь-яких свідчень про дюнний рельєф, тобто має виразно водне походження, являє собою задерновану ще в глибоку давнину піщану косу.

На даному пункті кремій визбирувався особливо ретельно. Всього було знайдено близько 3 тис. зразків — як знаряддя, так і відходи. По-

¹ Таке питання вперше порушили М. В. Воеводський і О. О. Формозов (Н. В. Воеводський, А. А. Формозов. Стоянка Песочный ров на реке Десне.— КСИИМК, XXXV, М., 1950, стор. 52).

² М. Рудинський. Деякі підсумки та ближчі завдання палетнологічних вивчень у межах УРСР.— Антропология, т. IV, К., 1931, стор. 162.

³ В. М. Даниленко. Дослідження неолітичних пам'яток в районі Києва в 1949 р.— АП, VI, К., 1956, стор. 173, 174.

⁴ Д. Я. Телегін. Мезолітические стоянки в окрестностях Киева.— КСИИМК, вып. 65, М., 1956.

⁵ П. П. Ефименко. Первобытное общество. К., 1953, стор. 615.

шуки гнізд однакової породи кременю увінчалися успіхом. Виявлено два підпункти: Загай I і Загай II, розміщені на віддалі до 200 м один від одного.

Загай I. Насамперед зазначимо, що за браком сировини в даному комплексі, як у всіх інших, про які йтиметься, відсутні нуклеуси, бо вони розбивалися з метою їх утилізації. Взагалі тут використовувався кожен уламок кременю. Тому судити про техніку розщеплення його на своєю матеріалі ми будемо не так, як це звичайно прийнято у фаховій літературі (нуклеус — заготовка — знаряддя), а більше на підставі самих знарядь. Серія трапецій і трапецієподібних знарядь включає близько 30 екземплярів. Половина з них має високу форму. Їх можна розглядати як долотоподібні наконечники стріл. Це широко відомі в літературі «малі транше», «волинські трапеції»⁶ (рис. 1, 1—7). Одна велика трапеція дещо масивна для вістря стріли. На її боці — невеликий виступ, затертий наче від вживання в ролі ретушера (рис. 1, 7), є й інші сліди різного функціонального призначення трапецій. Так, в одній з них притуплені ретушню всі краї (рис. 1, 10). Деякі, навпаки, широкі (рис. 1, 8, 9). Окремо виділяється уламок великої пластини, який має вигляд широкої трапеції, але притуплююча ретуш помічається лише на верхніх кутах (рис. 1, 11).

Серія пластинок з притупленим краєм менш численна, але більш різноманітна порівняно з трапеціями. В найбільш виразних знаряддях такого роду переважає тенденція до сегментоподібної форми (рис. 1, 12—14). Привертають увагу великі пластинки, майже справжні вістря гравет. Знайдено два екземпляри, з яких один цілий. Він являє собою досить недбало оброблену пластинку, підправлену так, що її можна розглядати як наконечник дротика (рис. 1, 16).

Особливістю різців (10 екземплярів) є наявність різцевих сколів, як правило, мало помітних або зовсім відсутніх на таких знаряддях з інших пунктів. Один різець має форму бокового з підправленою ретушню робочою частиною (рис. 1, 18). Решта виготовлена на куті зламані пластинки (рис. 1, 19, 20). Є кілька знарядь, в яких можна вбачати транше (рис. 1, 15). Нараховано до 40 екземплярів скребачок на відщеплах, переважно дуже невеликих за розмірами.

Такий комплекс ознак, як мале транше, сегмент, велике транше або сокирка-різак, нагадує кремій культури Маглемозе⁷, що, на нашу думку, може зумовлюватись не зв'язком з Прибалтикою, а скоріше широкими зв'язками з суміжними територіями.

Щодо породи кременю, то треба сказати, що вона в даному комплексі знарядь не зовсім однакова. Головна частина їх виготовлена з дещо своєрідного, мабуть, південного за походженням матеріалу (досить прозорий, з теплими відтінками). Це з певністю можна твердити про деякі трапеції, пластинки з притупленою спинкою, різці, транше (рис. 1, 7, 11—17, 19—20). Проте випадки невідповідності породи кременю, наприклад, серії малих транше, не дають підстав заперечувати наявність комплексу, бо порода кременю в нашій колекції не є абсолютною ознакою комплексності, а лише однією з вказівок на неї. Слід також зазначити, що кремій навіть з однієї конкреції не буває однаковий: в одній частині він світліший, в другій темніший, вищої якості і нижчої (кварцитоподібний). Комплексність даного «гнізда» доводиться ще й відокремленістю останнього. За його межами на великій відстані кремій трапляється рідко.

⁶ М. Рудинський. Вказ. праця, стор. 171; Jan Bguk. Kultury epoki kamiennej na wydmach zachodniej części południowego Wołynia.— Archiwum T-wa naukowego we Lwowie, dz. LI—V, z. 2. Lwów, 1928, стор. 47.

⁷ Johannes Bronsted. Danmarks Oldtid, I, Stenalderen. Kobenhavn, 1938, рис. 13; 15; 50.

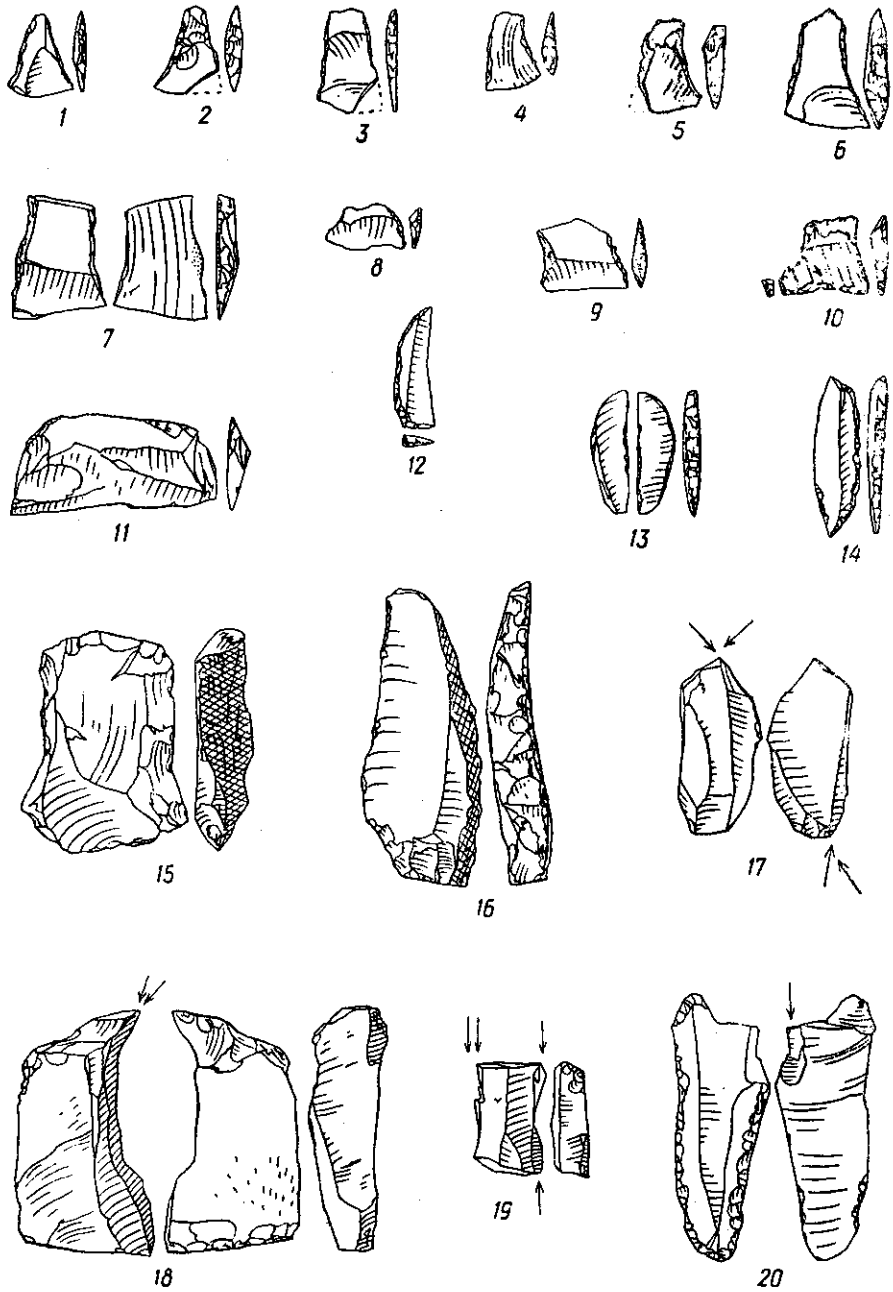

Рис. 1. Крем'яні знаряддя з ур. Загай, комплекс I (1—20).

Як на важливу особливість цього комплексу слід ще вказати на велику кількість нуклеоподібних знарядь (40), які буде охарактеризовано нижче.

Загай II. Кількість знахідок на цьому підпункті значно більша, ніж на попередньому. Трапецій нараховано понад 80. Неточність у визначенні форми знову пояснюється труднощами у виділенні справжніх трапецій з величезної маси різних негеометричних мікролітів. Ці трапеції також дуже різняться між собою. Проте цікаво, що тип малого транше майже відсутній серед них. Зате привертають увагу знахідки зі слідами підстругування. Вони нагадують добре відомі на півдні, особливо в Криму, трапеції з «підструганою спинкою», які належать до неоліту. У знаряддях з нашої колекції цей прийом застосовується для випрямлення, бо деякі трапеції зроблені з відщепів. Подекуди підстругані були не тільки спинки, а й окремі кути (рис. 2, 1—3). Частина трапецій виготовлена на уламах великих правильних пластин, характерних для періоду неоліту в широкому розумінні (рис. 2, 4, 5). Це також може бути датованою ознакою другої серії трапецій чи якоїсь її частини, тобто показувати можливість належності до найбільш раннього неоліту. Траплялись дуже широкі екземпляри (рис. 2, 6, 7). Деякі наближаються за формою до сегмента (рис. 2, 8—12), трикутника (рис. 2, 13). Від трапеції важко буває відрізнити мініатюрні скребачки, які неодмінно монтувались в оправи і мали часом навіть відповідне «підстругування» (рис. 2, 14). Різноманітність форм цих знарядь, без сумніву, свідчить про їхнє різне функціональне призначення. Зокрема, одна трапеція мала затертий до блиску нижній кут, яким різали. Близько до трапецій стоять пластинки із затупленими торцями (рис. 2, 15, 16). Слід зауважити й дуже численні уламки пластин, які не мають виразних слідів підправки ретушшю по краях, проте вони подібні до вкладишів.

В другому комплексі представлені також у невеликій кількості пластинки з притупленою спинкою, в тому числі такі, що наближаються до сегмента. Одна з них досить значна, чим нагадує аналогічні великі пластинки з першого комплексу (рис. 2, 17, 18). Надзвичайно цікава мініатюрна сокирка без шліфування. Вона майже трикутної форми, розмірами 3×3 см, з лезом, підправленим багаторазовим відбиванням (рис. 2, 19). Її можна приєднати до невеликої серії ще менших знарядь, схожих на невеликі долота або стамески.

Виняткової уваги заслуговує єдиний на цьому пункті (ур. Загай) бездоганний нуклеус. Він має наближено конусоподібну форму і такі розміри: висота 7, діаметр площадки 4 см. Негативи пластинок виглядають невеликими, недбало виконаними (рис. 2, 21). З яким комплексом пов'язується дана знахідка, не встановлено. Проте цей нуклеус може добре характеризувати техніку обробки кременю з усього пункту. Разом з численними знахідками необробленого матеріалу, найчастіше в уламках, він свідчить про переважне виготовлення невеликих за розмірами пластинок, властивих для лісової зони. Справжніх мікропластинок, знятих з олівцеподібних нуклеусів, які часто трапляються в степовій зоні, а також пізніших і більш поширених великих пластин з кременю вищої якості в нашій колекції дуже мало.

Різці, крім знарядь з ур. Загай I, як правило, через свою аморфність мало помітні. Найчастіше вони виготовлені на відщеплах, нуклеоподібних фрагментах. В даному разі (Загай II) їх нараховується до 30.

Проте за чисельністю в Загай II найбільше круглих скребачок на відщеплах (близько 300) і нуклеоподібних знарядь (150). Перші дуже різноманітні і належать в основному до двох типів: «нігтеподібні» і високі або «розчавлювачі», за М. Я. Рудинським. Більш різноманітні другі. Серед них багато спрацьованих і доведених до мініатюрних розмірів нуклеусів. Назвемо їх кулясто-кубічними багатоплощадковими нуклеусами для відбивання відщепів (рис. 2, 20). Зрідка на них зберігаються

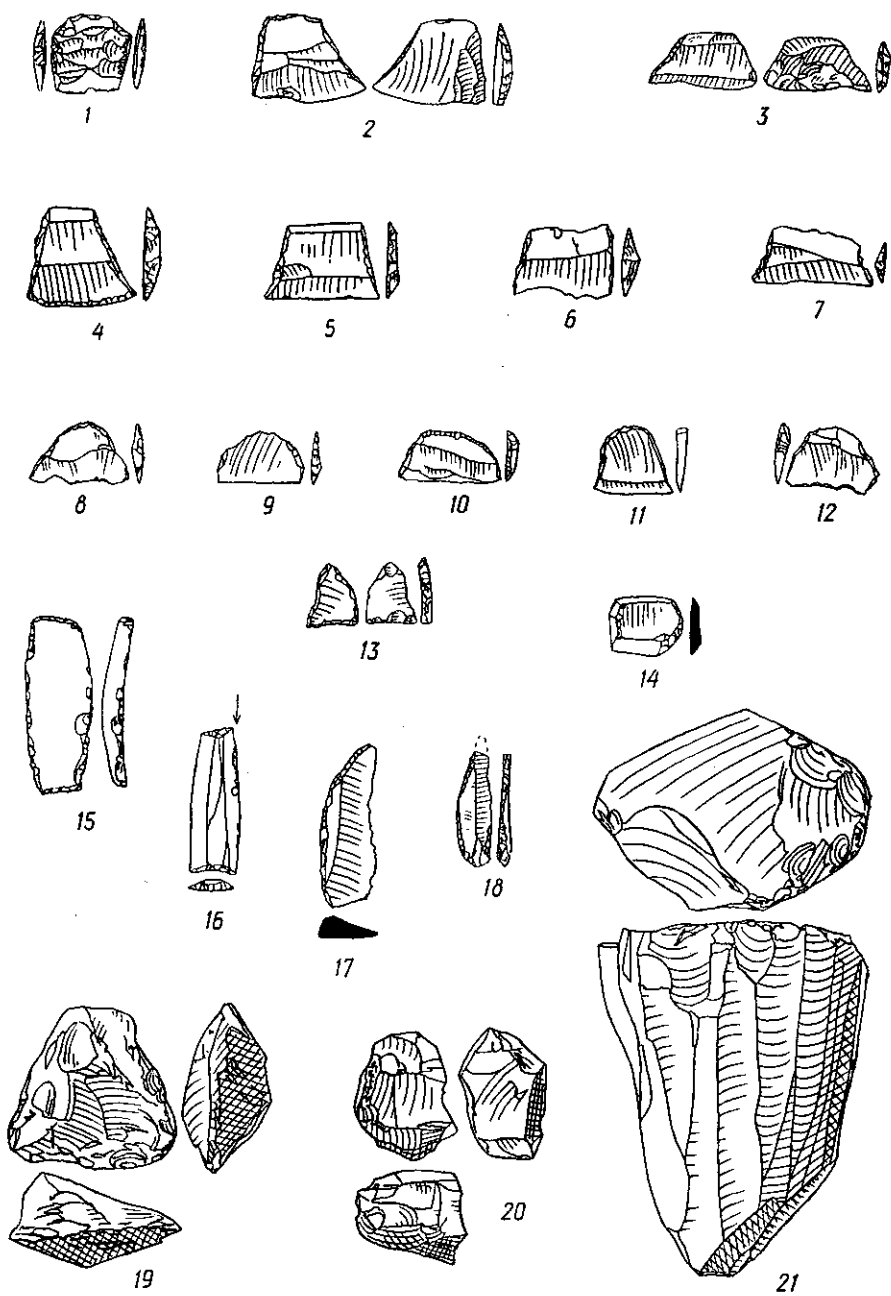

Рис. 2. Крем'яні знаряддя з ур. Загай, комплекс II (1—21).

негативи невеликих пластинок. Часто такі нуклеуси вживалися як знаряддя праці, функціонально вони наближаються до «розчавлювачів». Для зручності всю цю категорію виробів ми трактуємо як нуклеоподібні знаряддя, не ототожнюючи, однак, з близькими до неї відомими в палеоліті формами.

В другому комплексі переважає різнобарвний валунний кремій. Погана якість більшості сировини, а також часто надмірний мікролітизм виробів — важлива ознака кременю з Козинців і, як побачимо далі, з інших місцезнаходжень. На даному пункті в невеликій кількості знайдена типова дніпро-донецька кераміка, яка може пов'язуватись з певною частиною кременю, а саме з тими виробами, що мають пізні риси. Весь описаний комплекс не є хронологічно єдиним (до появи кераміки і після неї), але в культурному відношенні він становить одне ціле.

Підсумовуючи сказане, можна вважати, що в комплексі Загай I переважають ранні риси, і він здається докерамічним, деякою мірою близьким до виробів з Піщаного⁸, де мікролітичний західно-гарденуазького характеру кремій не супроводиться керамікою. Що ж до комплексу Загай II, то він дуже нагадує Моству⁹, де разом з невеликим процентом мікролітичного кременю, в тому числі свідерським наконечником до стріли, наявна кераміка. До речі, за орнаментациєю кераміка з Козинців має найближчі аналогії саме в Мостві.

Крім ур. Загай з найбільшими комплексами мезолітичного кременю, автор обстежив долину Трубежа вгору по течії протягом 113 км. Нижче подається опис окремих місцезнаходжень цього району.

Поблизу с. Трубайлівка, на краю борової тераси, яка круто обривається в річкову заплаву, на місці великого видуву трапилось гніздо однакового кременю, пов'язаного з ґрунтовим шаром. Порода його жовтувата, досить прозора, нагадує кремій першого комплексу (Загай I). Власне, такою породою представлені серія мікропластинок з притупленими краями і відходи їх виробництва. Оброблених зразків три, без обробки, дуже неправильних за формою — до 10. Всього крем'яних виробів кілька десятків. Дуже цікава пластинка, в якій притуплені обидва краї, а кінчик загострений (рис. 3, 5). Вона нагадує костьонківські голкоподібні вістря¹⁰. За кременем з пластинками може пов'язуватися велика правильна трапеція (рис. 3, 6), що становить з ними, так би мовити, один комплекс.

Ур. Великий Баличин. За 12 км від гирла Трубежа ландшафт різко змінює свій вигляд: зовсім зникає природне русло, і річкова долина являє собою суцільне торфовище, серед якого немов острови підіймаються окремі дюнні масиви. До осушення (1954 р.) це були острови, оточені водою. На одному пасмі цих невеликих дюн під назвою Великий Баличин (по дорозі з с. Семенівки до с. Вовчкова, ближче до останнього) виявлене гніздо майже однакового, валуного походження кременю (в цілому до 800 знахідок). На площі кілька квадратних метрів зібрано комплекс знарядь, найбільш близьких за породою кременю. Зокрема, виявлено держачковий наконечник до стріли з недбало виготовленої пластинки (рис. 3, 1). За 12 м від зазначеного гнізда знайдено значний уламок другого наконечника, на якому добре видно, що держачок з боку черевця пластинки підстругано ретушшю, як у свідерських наконечників. Цей другий зроблено з іншої породи кременю.

Серія пластинок з притупленими краями налічує шість екземплярів. В одній з них, дуже невеликої за розмірами, притуплено обидві сторони (рис. 3, 4). Вона близька до описаного вістря з Трубайлівки і особ-

⁸ І. Левницький. Стация в ур. Піщаному біля Народич.— Антропология, т. IV. К., 1931.

⁹ І. Ф. Левницький. Дослідження стоянки на торфовищі Моства в 1948 р.— АП, т. IV. К., 1952.

¹⁰ А. Н. Рогачев. Некоторые вопросы хронологии верхнего палеолита (по материалам Тельмановской стоянки в Костенках).— СА, XVII. М., 1953, стор. 154—155.

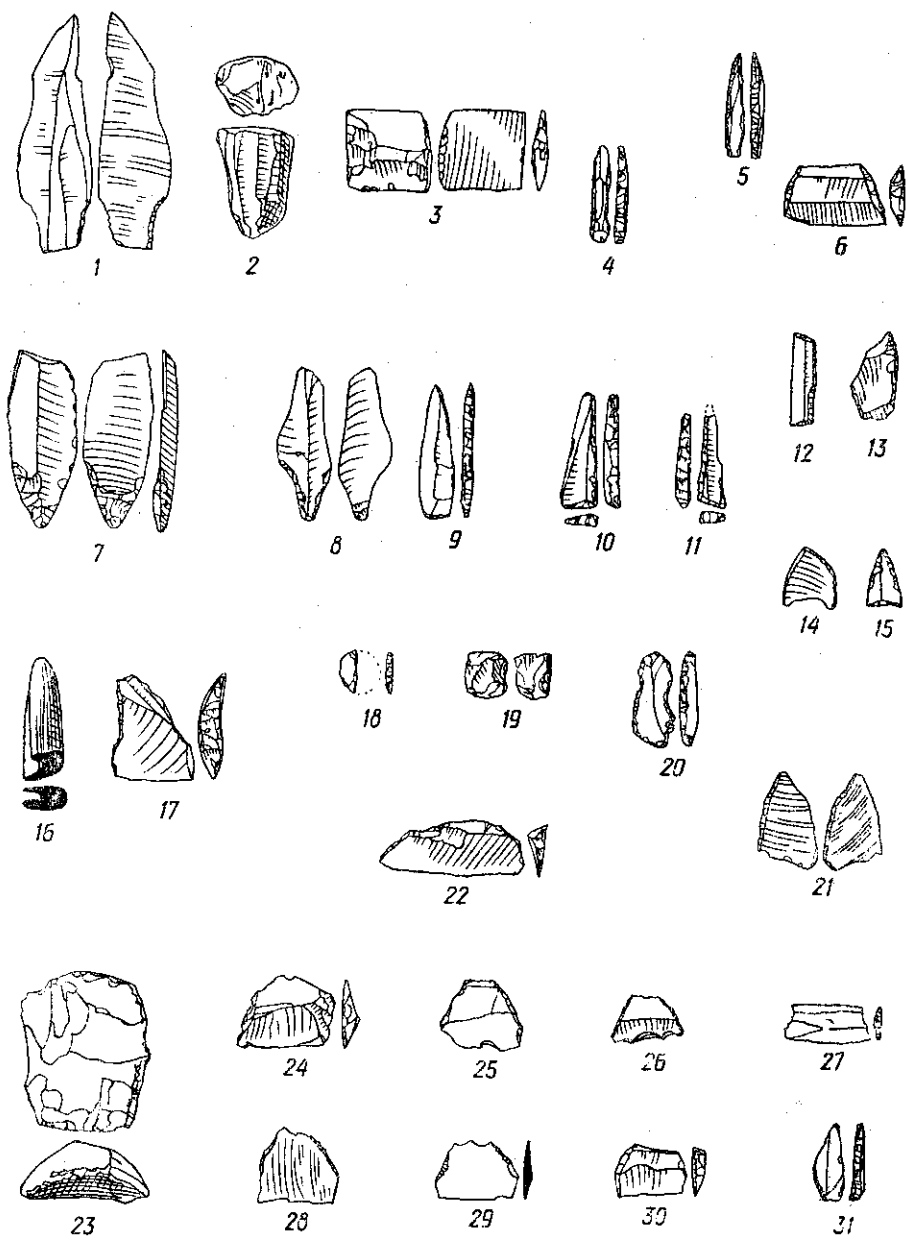

Рис. 3. Крем'яні і одне кістяне зв'яздя з різних пунктів Київщини.

ливо до пластинок з Амвросіївки¹¹. Мініатюрний конусоподібний нуклеус висотою 2 см, недбало виготовлений, не має паралелей серед відомих на Півдні олівцеподібних нуклеусів (рис. 3, 2). До цього комплексу можна ще зарахувати «підстругану» трапецію (рис. 3, 3). Остання лише почасти нагадує справжні неолітичні на Півдні.

До означеного комплексу дуже близькі ще багато десятків різноманітних знарядь, знайдених поблизу від нього. Для всіх них характерна крайня мініатюризація і утилізація кременю. Кількісний склад: 11 трапецієподібних, різноманітних за формою, призначенням і кременем мікролітів, 20 оригінальних різців на дрібних нуклеоподібних уламках, 20 універсальних знарядь типу нуклеусів, 100 круглих на відщепках скребачок. Порівняно зі знахідками поблизу Козинців вони свідчать про бідність цього району на кремій в часи кам'яного віку.

На особливу увагу заслуговує численна серія скребачок типу матеріалів з о. Кізлового, знайдена за 50 м від основного місцезнаходження на цьому підвищенні. Вироби виявлені дуже компактною групою на площі 2—3 м². Вони з різного кременю і біля них не було ніяких відходів виробництва. Це дає підставу припускати наявність тут якоїсь майстерні, де вживали готові, досить спеціалізовані скребачки з кременю.

В ур. Товарячий гай, поблизу с. Пристроми, численні знахідки мікролітичного барвистого кременю, зокрема трапеції, заходили під тонкий шар торфу, який вкривав край невеликої, ледь помітної серед торф'яного поля діюни. Трапились вони цілком випадково — в розкиданій землі з рівчака для осушення. Ретельна зачистка стін рівчака (ширина його близько 2 м) не виявила інших матеріалів. Очевидно, це було дуже невелике за площею скупчення — всього кілька квадратних метрів. Загальна кількість знахідок — близько 400. Серед них 10 нуклеоподібних знарядь, 38 скребачок на відщепках, 22 невеликі пластинки, переважно в уламках, 12 із слідами обробки. Різців зі справжніми різцевими сколами чи якихось інших типів, скажімо мікрорізців, не було, проте функцію різання могли виконувати оформлені ретушшю і дрібними сколами виступи на нуклеоподібних знаряддях, навіть на скребачках і уламках пластин. Трапецієподібних мікролітів чотири і вони різних типів, так би мовити, деградуючі.

Цікавим є факт наявності в цьому невеликому за площею гнізді двобічно обробленого наконечника до дротика наближено листоподібної форми. З цим готовим виробом зв'язані близько 100 різних відходів у вигляді дрібних уламків і навіть фасеток з привізного високоякісного, деснянського кременю. Таке тісне залягання різночасних типів виробів характеризує цю пам'ятку як перехідну від мезоліту до неоліту. Таку думку підтверджують і рідкі фрагменти неолітичної кераміки, знайдені на ширшій площі понад рівчаком.

Ур. Рябці поблизу с. Коржі Барішівського району — дуже низьке піщане місце над торфовищем (заплавою) Трубежа, поросле кущами. На наших очах за кілька років з вибоїни автомобільної дороги тут утворився неглибокий, але значний за площею видув, в якому на ділянці 100 м² зібрано 560 зразків мікролітичного кременю з переважанням валунної породи. Навкруги, поблизу берега, було багато інших великих видувів зовсім без знахідок, тому дане скупчення слід розглядати як типове для дюнних місцезнаходжень. В його складі є два рекордно мініатюрних нуклеуси близької до конуса форми. Більший з них має висоту і діаметр площадки близько 1 см. Від кількох більших, теж приблизно конусоподібних, збереглися уламки.

Трапецієподібних мікролітів нараховано до 10. Їх було особливо важко відрізнити від численних на цьому пункті різних ретушованих

¹¹ П. И. Борисковский. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья.— Свод археологических источников, А 1-5. М.— Л., 1964, стор. 23—25.

уламків. Серед здебільшого поламаних пластинок виділено вісім таких, що мають притуплені або підправлені краї, рівнозначні притупленій спинці. Серед них — два дуже грубих вироби на відщеплах. Багато великих ретушованих фрагментів. Всього пластинок і уламків близько 70.

Порівняно велика серія різців із справжніми різцевими сколами (до 10 екземплярів), виготовлених на відщеплах та уламках пластин, нуклеоподібних кусках та ін. Найбільше скребачок на відщеплах, дуже різноманітних за формою, проте з переважанням закруглених. Всього їх нараховано 90. Серед них 30 нуклеоподібних знарядь. Серед них привертають увагу особливо мініатюрні і закруглені. Трапився один, на жаль, обламаний свідероїдний наконечник стріли (рис. 3, 7).

На цьому пункті виділено нечисленний комплекс мікролітичних виробів і відходів від них, які всі походять від однієї невеликої конкреції кременю чорного кольору, особливо характерного для валунного в межах Київщини. Розщеплення цієї конкреції проходило без виготовлення нуклеуса, і тому всі знаряддя зроблені на відщеплах і уламках. Як процес виробництва, так і функціональне призначення їх дуже архаїчні: переважно «розчавлювачі», скребачки та ін. Треба підкреслити архаїчність всього комплексу, надто аморфного і мікролітичного, в зв'язку з цим його можна вважати виразним раннім місцезнаходженням, таким, як Загай 1 і Великий Баличин.

Про мезолітичний час описаного вище комплексу кременю свідчить також повна відсутність на даному пункті неолітичної кераміки. Як уже зазначалося, цікавий видув утворився від автомобільної дороги, і знахідки потрапили на поверхню вперше з того часу, як були залишені. За таких умов глиняні вироби неодмінно збереглися б, як показують знайдені тут добре збережені фрагменти особливо тендітної софіївської кераміки. Зовсім не помічена неолітична кераміка і в навколишніх видувах.

У указаному пункті ще можливе виявлення мезолітичних залишків, бо в напрямку до берега є на відстані кількох метрів непорушена піщана поверхня, дуже заросла кущами.

Ур. Бирки поблизу с. Коржі в загальних рисах являє собою такий самий низький піщаний край заплави Трубежа, як і на Рябцях, але тут подекуди височать дуже великі дюни, під товщами яких залягає ґрунтовий шар. Край однієї з них, особливо великої, має видув на місці землянки військового часу, де добре простежується похований ґрунтовий шар з кременем. В цьому місці ретельною зачисткою встановлено, що крем'яні знахідки утворюють окреме гніздо площею не більше 10 м² і стратиграфічно пов'язуються з нижньою частиною ґрунтового шару. Кремій майже повністю однієї породи, так званої деснянської, темносірого кольору, з білими крапками, високої якості.

У великій кількості наявні трапеції досить різноманітної форми (рис. 3, 24—30). Одна з них злегка підстругана (рис. 3, 24); звертають на себе увагу екземпляри, де ретушню притуплені лише верхні кути (рис. 3, 28—30). Такі трапеції відомі й на інших пунктах. Вони нагадують типові тарденуазькі вироби, відходами при виготовленні яких є мікрорізці. Проте скільки-небудь виразних мікрорізців не трапилось ні тут, ні в інших пунктах.

Особливий інтерес викликає знайдена разом з описаними трапеціями мініатюрна двобічно оброблена сокирка з жолобчастим лезом. Її довжина 3, ширина 2 см. На спинці вона навіть відполірована від вживання (рис. 3, 23). Така знахідка, безперечно, свідчить про поширення цього типу знаряддя на Середньому Дніпрі і, як ми можемо бачити, про безпосередній зв'язок з геометричними мікролітами.

В даному гнізді кременю було кілька виробів з іншої породи. Найбільш цікава мініатюрна сегментоподібної форми пластинка з притупленим краєм (рис. 3, 31), яка має вигляд дуже ранньої і наближається

до першого комплексу з Козинець (Загай I). З такого самого кременю, як і сегментоподібна пластинка, зроблена одна трапеція. Проте остання за формою відповідає переважаючому типу (з притупленими верхніми кутами) серед описаних вище. Таким чином, у цьому комплексі кременю помічаються риси і ранні (різноманітні геометричні мікроліти), і пізні (сокирка), через що всю пам'ятку можна охарактеризувати як перехідну від мезоліту до неоліту. Всього кременів налічується близько 300. Нуклеусів немає зовсім. Відходи являють собою дуже дрібні уламки, серед яких були навіть фасетки. Пластинок в уламках близько 30. Скребачок на відщепі і різних уламках 24. Трапецій 20.

Даний пункт перспективний щодо проведення стаціонарних розкопок, зважаючи на добре збережений стародавній ґрунт.

Ур. Бирки поблизу с. Селище Баришівського району являє собою великий дюнный масив, схожий на розташований в околиці с. Коржі. У видувах над торфовищем Трубежа, на відстані до 1 км зібрано понад 1000 кременів, значна частина яких може пов'язуватися з дуже численними тут поселеннями бронзового віку. До мезолітичного комплексу належить лише порівняно невелика група знахідок, виявлена на самому краю піщаного берега. Вона складається з конусоподібного нуклеуса з кількома негативами від мікропластинок, а також 10 готових мікропластинок з притупленою спинкою. Деякі з них ніби зняті з цього нуклеуса. Були й цілі невикористані мікропластинки та різні відходи з такого кременю.

Всі ці знахідки трапились у свіжому видуві в білому материковому дюнному піску, не глибше 0,5 м від поверхні на площі кількох квадратних метрів. На нашу думку, це залишки невеликої майстерні. Деякі далі від них знайдено кілька геометричних мікролітів на уламках більших пластинок. За формою вони нагадують трапеції. Таких виробів нараховано шість. Один мікроліт на тонкому відщепі має форму трикутника (рис. 3, 21).

Знайдено також багато інших типових для мезолітичних комплексів дрібних виробів: круглих скребачок, нуклеоподібних знарядь та ін. Заслужують на увагу мініатюрні вироби (такі, як згадані вище нуклеуси на Рябцях). На Бирках під Селищем ще в одному, меншому за кількістю знахідок мезолітичному підпункті, виявлено виріб типу пластинки з притупленою спинкою, виготовлений на тонкому відщепі довжиною 0,9 см (рис. 3, 18). З такого самого кременю, як і відщепи, виготовлено «розчавлювач», що мав у поперечнику теж 0,9 см (рис. 3, 19). Довжина однієї пластинки з суцільною ретушшю по краях менше 2 см (рис. 3, 20).

У даних підпунктах, як і на всій площі урочища понад берегом, зовсім відсутня неолітична кераміка. Ця обставина, а також переважання негеометричних мікролітів над геометричними характеризують пункт як типово мезолітичний.

За 1 км, на другому березі Трубежа, на землі с. Пасічної, теж на піщаному краю, торфовищем зафіксовано ще один пункт з мікролітичним кременем. Всі знахідки походять з площі близько 100 м². Загальна чисельність їх до 300 штук. Впадає в око велика кількість мікропластинок: 10 оброблених і необроблених. Один атиповий мікролітичний нуклеус має на собі виразні негативи від мікропластинок. Трапився навіть уламок кістяного наконечника (рис. 3, 16). Геометричних мікролітів, навпаки, не помічалось, крім однієї неправильної, дуже видовженої трапеції на відщепі (рис. 3, 17).

Чимало оброблених уламків великих пластинок, здебільшого знарядь для різання. Особливо багато скребачок на відщепі і нуклеоподібних знарядь. Є навіть шість різців із справжніми різцевими сколами, переважно на відщепі. Весь комплекс дуже характерний для мікролітичної культури незалежно від того, чи відносити його тільки до мезоліту, чи навіть до раннього неоліту. Про наявність кераміки на даному пункті

важко говорити, оскільки поверхня землі дуже зруйнована під час прокладання нової дороги.

Безрезультативними були наші пошуки мікролітичного кременю вгору по течії Трубежа та по всій вододільній території з р. Остер і навів частково на самій цій річці в її нижній частині від Козельця до впадіння в Десну. Відсутність на відстані понад 100 км пам'яток мезоліту — раннього неоліту, численних у зоні нижньої і середньої течії Трубежа, свідчить, на нашу думку, про особливості мисливського господарства, яке потребує великих резервних територій.

Переходимо до нових стоянок поблизу Києва, а також до матеріалів, зібраних нами на раніше відомих пунктах.

Ур. Шоломи поблизу с. Вишеньки Бориспільського району являє собою донний масив на краю другої надзаплавної тераси Дніпра. Ще до революції житель цього села Ф. П. Яновський зібрав тут величезну колекцію різноманітних, здебільшого високо досконалих мікролітичних виробів з кременю, в тому числі більше 500 наконечників стріл¹². Серед останніх нами виявлено один свідероїдний наконечник, схожий до знайденого на Великому Баличині, і дві пластинки з притупленою спинкою (рис. 3, 8, 9). Одна з них має форму, близьку до трикутника, і нагадує виявлені з Козинця у підпункті Загай I (рис. 3, 9). В даному разі вони насипані західними вітрами. Носії пережиточно-мезолітичної культури поселились тут тому, що не знайшли собі поблизу більш зручного місця.

Таку думку підтверджує друге місцезнаходження поблизу с. Віти-Литовської в ур. Перетічок, яке вже відоме в літературі¹³. Тут на пісках нижче рівня першої надзаплавної тераси знайдені близькі до свідерських наконечників стріл. Як бачимо, цей пункт схожий з Шоломами за складом знахідок, але відрізняється за висотою розташування над заплавою. З наших власних матеріалів в Перетічку викликає інтерес серія пластинок з притупленою спинкою, серед яких одна має досить правильну трикутну форму (рис. 3, 11). Остання де в чому нагадує пластинку з Шоломів. Ще одна (точна аналогія трикутника з Перетічка) відома з комплексу мікролітичних виробів, виявленого у долині р. Стугни в яру Верем'я, в околицях с. Копачів (рис. 3, 10).

В ур. Дубова гряда, поблизу с. Підгірці Обухівського району, матеріали зібрані В. М. Даниленком. Тут знайдено кілька сот кременів. Зовсім відсутні оброблені мікропластинки, зате є кілька геометричних мікролітів: два видовжених сегменти (рис. 3, 22), дві трапеції. В цілому колекція — це яскравий зразок мікролітичної культури з переважанням, на наш погляд, пізніх рис. Автор матеріалів теж визначає свої знахідки як ранньонеолітичні.

Піщаний берег Дніпра (перша надзаплавна тераса) між околицею Києва — Червоним Хутором і с. Бортничами Бориспільського району тепер забудований і недоступний для археологічних спостережень. Але ще кілька років тому до спорудження очисних систем Бортницької зрошувальної системи вздовж берега протягом майже 1 км можна було збирати різноманітні археологічні знахідки. Багато київських дослідників відвідували це місце. Основні пункти знахідок — поблизу могильника софіївської культури, розкопаного в 1951 р. Автор систематично збирав кремій. Було помічено в різних місцях неолітичну кераміку. Кремій, як правило, не утворював значних скупчень. Вироби в цілому мікролітичні, але значно відрізняються від тих, якими характеризуються найбільш вірогідні мезолітичні місцезнаходження. Зовсім відсутні вістря кудлаївського типу. Трапився лише один атиповий мікролітичний нуклеус з негативами мікропластинок. Трапецієподібних мікролітів два, це поодинокі знахідки, які не супроводжувались звичайними на інших пунк-

¹² Колекція зберігається в ІА АН УРСР.

¹³ Д. Я. Телегин. Вказ. праця, стор. 76.

тах численними круглими скребачками і нуклеподібними знаряддями. Чисельність усіх знахідок кременю на даному пункті дуже велика, досягає кількох тисяч, в основному за рахунок відходів; найбільше фасеток в одній майстерні, де виготовлялися вістря стріл з двобічною обробкою, мигдалевидної або ромбічної форми, які, можливо, походять від мезолітичних листоподібних і держачкових наконечників. Мікролітичні вироби, які наближаються до геометричних, в більшості випадків виявляються примітивно виготовленими трикутними наконечниками стріл (рис. 3, 14, 15). Тут знайдено, крім вказаної майстерні, багато інших справжніх, з двобічною обробкою наконечників трикутної, серцевидної та іншої форм.

Порівнюючи даний пункт з ур. Загай, слід констатувати відмінність характеру кременю на кожному з них. Це пов'язано, на нашу думку, з відсутністю на першому мезолітичного і ранньонеолітичного компонентів.

Багато кременю зібрано на території відомого в літературі неолітичного поселення, розкопаного в 1949 р.¹⁴ на північному краю Микільської Слобідки. Тепер ця слобідка опинилася в межах Дніпровського району Києва, а місце розкопок забудоване. Наші дослідження, які проводилися в перші роки після розкопок, охопили значно більшу площу — весь проміжок між Микільською і Воскресенською Слобідками, по краю заплави Дніпра, на відстані понад 0,5 км. Було зібрано дуже багато типового раннього мікролітичного кременю. Зокрема, заслуговує на увагу невелике гніздо з однаковою породою — білою, майже прозорою. Це такі вироби: дві мікропластинки з притупленою спинкою, одна мала форму прямокутника чи паралелограма (рис. 3, 12); два малих транше на тонких відщепках (рис. 3, 13), аналогію для них можна вважати знахідки з верхнього шару стоянки поблизу Грянська на Сожі — пам'ятці раннього мезоліту чи навіть палеоліту¹⁵. Мезолітичним, на наш погляд, є свідероїдний наконечник з опублікованих матеріалів розкопок. Вказані та інші численні вироби раннього характеру дають підставу вважати, що всі матеріали з Микільської Слобідки розподіляються на дві частини — пізньомезолітичну і ранньонеолітичну, тобто на стоянку мезолітичних мисливців нашарувалась стоянка неолітичних рибалок.

Слід зазначити майже повну відсутність слідів мезолітичних пам'яток у долині Дніпра від Києва до впадіння Прип'яті і по Десні до гирла Остра, хоч ці місця дуже добре досліджені автором даного повідомлення та іншими археологами. В той самий час знахідок неолітичної кераміки тут дуже багато. Таке спостереження характеризує тяжіння мікролітичного кременю лише до раннього неоліту.

Оскільки ця стаття має попередній характер, ми обмежимося тут лише загальними висновками щодо культури обробки кременю в часи пізнього мезоліту і раннього неоліту. Деякі міркування хронологічного порядку подаються тільки при розгляді окремих пунктів. У питанні про ранній мезоліт ми приєднуємося до думки П. П. Єфименка про відсутність населення в цей період на Київщині¹⁶.

Передусім необхідно вказати на здебільшого низьку якість валунного за походженням кременю, який видобували неподалік місцезнаходжень, звичайно, в глибоких ярах правого берега. Така особливість свідчить про малообізнаність мешканців з виходами якісного кременю та відсутність широких культурних і обмінних зв'язків на відміну від епох палеоліту і розвиненого неоліту та енеоліту, коли вживався, головним чином, якісний кремій, причому помітна певна регулярність у забезпечен-

¹⁴ В. М. Даниленко. Вказ. праця, стор. 173—174.

¹⁵ В. Д. Будько. Памятники свідеро-грєпской культуры на территории Белоруссии.— МИА, № 126. М., 1966, стор. 35—46.

¹⁶ П. П. Єфименко. Вказ. праця, стор. 629.

ні сировиною. Нуклеусів майже немає, вони утилізувалися. За деякими ознаками можна вважати, що серед них панувала конусоподібна форма. Найчисленніша категорія знарядь — скребачки. Вони досить різноманітні, але майже всі виготовлені на невеликих відщепках круглої форми. Часто трапляються різці, переважно невеликі, які не дають сталих типів. Значно менше за чисельністю нуклеоподібних знарядь, що за своїм функціональним призначенням найбільш близькі до скребачок. Їх буває важко відрізнити від сильно спрацьованих нуклеусів. Всі такого роду оброблені кремені надзвичайно характерні для обстеженої території.

Не поступаються своєю кількістю нуклеоподібним виробам трапеції і трапецієподібні знаряддя, дуже різноманітні за формою та функціональним призначенням. Близькі до них численні негеометричні мікроліти-вкладиші. Менше пластин з притупленою спинкою (вістря кудаївського типу в широкому розумінні). Цікавою їх особливістю є те, що вони набувають різних геометричних форм: сегмента, трикутника, прямокутника. Є і голкоподібні вістря. Найменш численна група — наконечники стріл, де оброблена тільки держачкова частина. Цілих екземплярів два. Вони найближчі до свідерських наконечників.

А. П. САВЧУК

Новые мезолитические стоянки в Киевском Поднепровье

Резюме

Основу статьи составляет подробная характеристика нескольких местонахождений микролитического кремня на дюнах северной части среднего течения Днепра и его некоторых небольших притоков в этой части, главным образом Трубежа и Стугны. Все пункты находок расположены у края речной поймы и связываются со старицами Днепра. Некоторые комплексы найдены на различной высоте: от плато до уровня поймы и ниже (под торфом), но топография находок мало обнаруживает их различие во времени. Кремень залегает только в донной почве и подпочве, но часто выступает на поверхность вследствие эрозии песчаных участков.

Преобладает валунный кремень местного происхождения, плохого качества. Не сохранились нуклеусы, которые утилизировались. Основные категории орудий: округлые скребки на отщепках, нуклеидные орудия, атипичные резцы, часто на отщепках. Многочисленные трапециевидные орудия дают большое разнообразие форм, что может свидетельствовать об их широком функциональном назначении, а также о разнице во времени изготовления. В значительно меньшем количестве представлены пластинки с притупленной спинкой. Среди них есть очень крупные, напоминающие острия типа гравет. Интересны немногочисленные топорики-резакі небольших размеров. Наиболее редкими являются примитивные наконечники для стрел, близкие к свідерским. Все охарактеризованные изделия находят себе аналогии как на севере (по Десне, Припяти и в Прибалтике), так и в степных синхронных памятниках, то есть относящихся ко времени позднего мезолита и раннего неолита.

І. Т. ЧЕРНЯКОВ

Курильниця доби бронзи з Південного Побужжя

Серед культових предметів степових культур доби бронзи особливе місце належить курильницям, які привертають увагу дослідників у зв'язку з вирішенням етнокультурних проблем¹. Тому публікація знахідок, особливо з районів, де вони до цього часу не були відомі, має виняткове зна-

¹ А. М. Tallgren. Zur der nordkaukasischen Bronzezeit.— ESA, VI, 1931, стор. 142—144; А. А. Иессен. Моздокский могильник в ряду памятников Северного Кавказа.— Археологические экспедиции Эрмитажа, вып. I. Л., 1940, стор. 42; F. Hantsch.